

برخی گمان می‌کنند، مسأله‌ی امامت، در مطالعات شیعه پژوهی غربیان، جایگاه چندانی نداشته و آثار و نوشته‌های در خور توجهی نیز در این باره توسط آنها به رشته تحریر در نیامده است. این مقاله در صدد است با معرفی برخی ترها و رساله‌های دانشگاهی انگلیسی زبان، که موضوع امامت را در تمام یا بخشی از فصول خود، مورد پژوهش قرار داده‌اند، توجه محققان را به این عرصه جلب نماید. اهمیت رساله‌ها در آنست که بر خلاف کتاب‌ها و مقاله‌ها به دلیل عدم انتشار، کمتر در دسترس محققان قرار می‌گیرند؛ در حالی که محتوای آنها نشانه و اماره‌ای است بر علایق و سلیق پژوهشی در حوزه‌های آکادمیک غرب.

## جستاری در پایان نامه‌های امامت پژوهان غربی

سید عبدالحمید ابطی\*

جریان شیعه پژوهی به تبع اسلام شناسی دارای ابعاد وسیع و رویکردهای متنوعی است، حوزه‌هایی نظیر سیره، حدیث، کلام، فقه، فلسفه و عرفان و اخلاق، فرق، تاریخ و تمدن، جغرافیا و مردم شناسی، سیاست و اقتصاد موضوع تحقیق قرار گرفته است. . . از آن جا که دامنه‌ی بحث در مورد تشیع وسیع است؛ ما در این مقاله به امامت که یکی از ریشه‌ای‌ترین ابعاد هویتی تشیع است پرداخته و نمونه‌هایی از مطالعات غربیان در موضوع امامت شیعی را دنبال می‌کنیم<sup>۱</sup>. برای این مهم تعدادی از رساله‌ها و پایان نامه‌های دانشگاهی که در مورد تشیع نوشته شده و ضمن آن به مسأله امامت توجه شده است را مورد بررسی قرار می‌دهیم<sup>۲</sup>.

\* دانشجوی دکترای فلسفه دین

۱. به نظر می‌رسد هجوم غربیان به مطالعات شیعی در عین اینکه یک تهدید برای فرهنگ تشیع به حساب می‌آید، اگر نسبت به آن با هشیاری مواجه شویم امکان تبدیل آن به یک فرصت تاریخی نیز وجود دارد. (الویری، م. م. مطالعات اسلامی در غرب. فصل ششم)

۲. نگارنده در حد مقدرات خود بیش از ۷۰ تزدانشگاهی را مورد بررسی قرار داده و نمونه‌های مناسب آن در این مقاله

هدف اصلی ما در این مقاله اطلاع رسانی است و نقد و بررسی محتوایی رساله‌ها محتاج مجال دیگری است. ما در این مقاله رساله‌های معرفی شده را در قالب رویکردهایی که انتخاب نموده‌اند دسته بندی نموده‌ایم.

## ■ انواع رویکردها

در زمینه‌ی مباحث معرفتی و اعتقادی رویکردهای مختلفی در مطالعات غربی وجود دارد، مانند:

**۱- رویکرد سیاسی اجتماعی:** در این رویکرد بیشتر به تحولات سیاسی و اجتماعی در جوامع شیعی توجه می‌شود. تاکنون رساله‌های متعددی در باب دوران صفویه و قاجاریه و پهلوی و انقلاب ایران نگاشته شده است.

در کنار ایران به عنوان مهم ترین کشور شیعه، تحولات عراق، بحرین که اکثریت شیعی دارند مورد مطالعات زیادی قرار گرفته است. علاوه بر آن جوامع شیعی دیگر که در اقلیت هستند نیز مورد تحلیل قرار گرفته‌اند مثل وضعیت شیعه در عربستان، پاکستان، افغانستان، هند و کویت. در این مطالعات توجه به مبانی کلامی و فرهنگی شیعی کم‌رنگ‌تر است.<sup>۱</sup>

**۲- رویکرد توصیفی:** در رویکرد توصیفی محقق بیشتر در صدد درک یا معرفی موضوع پژوهش می‌باشد و در مورد آن از نظریه پردازی و قضاوت خود داری می‌کند. روش مذکور بیشتر در مقطع فوق لیسانس دنبال می‌شود. با این حال موارد متعددی در رساله‌های دکتری نیز دیده می‌شود. ما در ادامه نمونه‌هایی را ذکر می‌کنیم که در موضوعاتی مثل

معرفی شده است. در اینجا لازم است از همه دوستانی که در این امر نگارنده را مورد لطف قرار داده‌اند تشکر نمایم.  
۱. برای نمونه دو رساله ذیل معرفی می‌شود:

- Constructing lebanese shiite nationalism: transnationalism, shiism, and the lebanese state[Theses] / auth. Shaery-Eisenlohr Roschanack. - Chicago : University of Chicago, 2005.
- Diaspora and transitional administration: shiite iraqi diaspora and the administration of post-saddam

مهدویت، حضرت زهرا علیها السلام، حضرت علی علیه السلام و سایر امامان و با توصیف عقاید گروهی از شیعیان مطالبی را عرضه کرده‌اند.

**۳- رویکرد تاریخی تحلیلی:** در رویکرد تحلیلی محقق در رابطه با موضوع به نظریه پردازی اقدام می‌کند. مطالعات دین پژوهی غربیان، نوعاً با استفاده از متد نقد تاریخی، تحلیل صورت می‌گیرد و عموماً نتیجه آن انکار تقدس و اصالت اندیشه‌ها و باورهای دینی است. در ادامه نمونه‌هایی از این دست ذکر خواهد شد. با توجه به اینکه در این نوشتار در صدد معرفی ابعاد معرفتی نگرش غربیان به امامت شیعی است، در ادامه و در مقام طبقه بندی رویکردهای آنان به امامت، عمدتاً دو رویکرد توصیفی و رویکرد تحلیلی را دنبال خواهیم کرد. روشن است که انتخاب رساله‌ها نیز با همین عنایت صورت پذیرفته است.

### ■ طبقه بندی رویکردها

با بررسی تزهای مطرح می‌توان این دو رویکرد اخیراً را به چند دسته تقسیم کرد: رویکرد توصیفی را در سه گروه کلامی و تاریخی و اجتماعی و رویکرد تحلیلی را در سه گروه اسطوره‌شناختی و تطوّراندیشه و اقتباسی تقسیم نمود. ابتدا ویژگی‌های هر دسته را بیان کرده، سپس به معرفی اجمالی نمونه رساله‌های مطرح در هر یک از این شش گروه می‌پردازیم:

#### (۱) رویکرد توصیفی کلامی

در این رویکرد:

- بیشتر به منابع کلامی و یا منابعی که به نحوی ابعاد معرفتی فکر شیعی را منعکس می‌کند؛ توجه می‌شود.
- اندیشه‌های مورد قبول دانشمندان، به عنوان نمادیک مدرسه و جریان فکری تلقی می‌شود.
- به تحول تاریخی اندیشه، اعتنای چندانی نمی‌شود و لذا احتیاجی به نظریه پردازی ندارد.

## ۲- رویکرد توصیفی تاریخی :

در این رویکرد :

- به منابع حدیثی و تاریخی توجه می‌شود و منابع کلامی از منظر تاریخی مورد رجوع قرار می‌گیرد .
- به جرح و تعدیل منابع کمتر عنایت می‌شود و آنچه در میان مشهور شیعه مقبول است به عنوان منابع تحقیق، پذیرفته می‌شود .
- نظریه پردازی چندانی صورت نمی‌گیرد و تلاش بر اینست که گزارش جامعی از عقیده در ظرف و دوره تاریخی معینی عرضه شود

## ۳- رویکرد توصیفی اجتماعی

در این رویکرد :

- به منابع فرهنگی و تاریخی گرایش بیشتری وجود دارد و منابع حدیثی و کلامی نیز از منظر بازتاب اجتماعی اندیشه مورد توجه قرار می‌گیرد .
- هدف عمده اینست که آثار فرهنگی و تجلیات اجتماعی پیرامون اولیاء دین یا مؤلفه‌های مرتبط مقامات ایشان با برخی از اجزاء دین مورد تحقیق قرار گیرد .
- نظریه پردازی در مورد تحقق آثار فرهنگی و اجتماعی صورت می‌گیرد ولی در مورد تاریخ عقیده و مکتب نظریه پردازی نمی‌شود

## ۴- رویکرد اسطوره شدن شخصیت‌ها

در این رویکرد :

- به ترکیبی از منابع حدیثی و تاریخی استناد می‌شود
- با پیش فرض عادی بودن همه و یا محدودیت در کمالات انسانی به تحلیل منابع عقیده اقدام می‌شود و جرح و تعدیل صورت می‌گیرد .
- به پشتوانه پیش فرض‌ها و جرح و تعدیل به نظریه پردازی در مورد عوامل شکل‌گیری تاریخی عقیده اقدام می‌شود .

## ۵) رویکرد تحول‌اندیشه در اثر شرایط تاریخی

در این رویکرد :

- مانند رویکرد قبلی به ترکیبی از منابع حدیثی و تاریخی استناد می‌شود ولی پیش فرض اصلی اینست که تفکر امری تاریخی است و تحت تأثیر عوامل متنوعی مثل منازعات قدرت و قومیت مکتب‌سازی صورت می‌گیرد .
- با توجه به پیش فرض‌ها تلاش می‌شود اطلاعات تاریخی به گونه‌ای تنظیم و تحلیل شود که نقش عامل قدرت و منازعه در تحقق آن ظاهر باشد .

## ۶) رویکرد اقتباس‌اندیشه از منابع بیرونی

در این رویکرد :

- به ترکیبی از منابع حدیثی و تاریخی و منابع فرهنگی استناد می‌شود.
- فرض بر اینست که افکار و اندیشه‌ها تماماً یا غالباً منشأ انسانی دارد و هراندیشه‌ای ترکیبی از آموزه‌های انسانی است .
- با توجه به پیش فرض‌ها تلاش می‌شود اطلاعات تاریخی به گونه‌ای تنظیم و تحلیل شود که روشن شود سرچشمه‌های هر جزء از یک مکتب از کجاست و چگونه در این مکتب ظهور نموده .
- پرداختن تفصیلی به این رویکردها و نقد و بررسی آنها از هدف این مقاله خارج است و امید است در مکتوب دیگری به این مهم بپردازیم . در ادامه نمونه‌هایی از رساله‌های دانشگاهی انگلیسی زبان که در این رویکردها می‌گنجد به صورت اجمالی معرفی شده است .

## ■ پایان نامه‌هایی با رویکرد توصیفی کلامی

- ۱- « نظریه امامت نزد شیعه دوازده امامی، چشم‌اندازهای سنتی، کلامی فلسفی و عرفانی » حمید ماوانی، ۲۰۰۵
- در این رساله سعی شده امامت با رویکردهای مختلف توصیف شود؛ به این بیان

که دانشمندان در مقام توصیف امامت طیف وسیعی را تشکیل می‌دهند که از یک طرف گروهی آن را بُعد کاملاً سرّی دین، میدانند و در طرف دیگر آن را اصالتاً نهادی سیاسی معرفی می‌کنند. در فصل اول، سه موضوع اصلی در گفتمان دینی تشریح شده است؛ مودت و خلافت و ولایت. در فصل دوم، رویکرد قرآنی اعم از تفسیر و تأویل و رویکرد حدیثی به عناصر مذکور مطرح شده است. در فصل سوم، رویکرد کلامی به امامت دنبال شده است و پیرامون چیستی امامت (Mavani, 2005p. 119) و وجوب نصب امام (Mavani, 2005p. 126) و مشخصات امام (Mavani, 2005p. 137) و مصادیق ائمه (Mavani, 2005p. 150) بحث کرده است. در فصل چهارم، رویکرد فلسفی در باب امامت توجه کرده است و از طریق قانون سنخیت علی، جریان هدایت الهی تبیین شده است و امامت در پرتو آن تفسیر شده است (Mavani, 2005pp. 175-205) و سپس رویکرد عرفانی و نقش انسان کامل در خلافت الهی تبیین شده است. در پایان هم، آراء کمال الدین میثم بن علی بن میثم بحرانی، شارح نهج البلاغه در باب امامت ذکر شده است (Mavani, 2005pp. 221-245).

۲- «رنسانس شیعی، مطالعه‌ی موردی در مدرسه عرفانی بحرین در قرن ۷»<sup>۱</sup>  
علی العریبی<sup>۲</sup>، ۱۹۹۲

این رساله ضمن معرفی دانشمندان بحرینی، ابن سعادت بحرینی و علی بن سلیمان، مؤلفه‌های فکری مدرسه‌ی بحرین در قرن هفتم را تبیین نموده است. به علاوه در کنار رویکرد کلامی، بحثی را هم به امامت اختصاص داده است.  
(al-Oraibi, 1992, pp. 151-163)

۱. Shi'i Renaissance. A Case Study Of The Theosophical School Bahrain In The 7th-13th Century

۲. استاد راهنمای این رساله پروفسور هرمان لاندولت (Herman Landolt) بوده و در مؤسسه‌ی مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل در شهر مونترال دفاع شده است.

۳- «قاضی نعمان و ارجوزه‌ی او در امامت»<sup>۱</sup> اسماعیل قربان حسین پوناوالا<sup>۲</sup>، ۱۹۷۰، قاضی نعمان فقیه و مورخ اسماعیلی در دوران فاطمی است. محقق این رساله، خلاصه‌ای از ارجوزه‌ی وی را در امامت به انگلیسی برگردانده است و متن عربی را بر اساس نسخ متعددی تصحیح کرده است. محقق در خلاصه‌ی انگلیسی فصلی را به رأی پیامبر ﷺ اختصاص داده (Poonawala, 1970, p. 20) و سپس به اوصاف کسی که بعد از رحلت پیامبر ﷺ قدرت را تصاحب می‌کند اشاره نموده است (Poonawala, 1970, p. 26) سپس به شرح رفتار مردم در ایام پس از رحلت پیامبر ﷺ پرداخته (Poonawala, 1970, p. 35) و بعد از آن فصلی را به قبول خلافت توسط حضرت علی (علیه السلام) اختصاص داده است (Poonawala, 1970, pp. 67-79) در فصل ششم انتقال امامت را در ذریه‌ی علی (علیه السلام) تبیین نموده است و نهایتاً به اختلاف شیعیان در امر امامت توجه کرده است. (Poonawala, 1970, pp. 80-84).

۴- «آموزه مهدویت در شیعه‌ی امامیه»<sup>۳</sup> عبد العزیز عبدالحسین ساشدینا<sup>۴</sup>، ۱۹۷۶، مؤلف در مقدمه‌ی رساله<sup>۵</sup> با اشاره به این که امام مهدی (علیه السلام) احیاگر نهایی اسلام است به مقایسه‌ی «مهدی» با مفاهیم موعودی می‌پردازد؛ و دیدگاه یهودیت و مسیحیت را در این باب متذکر می‌شود (Sachedina, 1975, pp. 18-30) سپس مهدی را در تشیع در پرتو اصل امامت تبیین می‌کند. به دنبال آن دیدگاه‌های

- 
۱. Al-Qadi An-Numan And His Urjuza On The Imamate
  ۲. استاد راهنمای این رساله پروفیسور گرانبوم (Gustave E. Von Grunbum) بوده و در دانشگاه کالیفرنیا دفاع شده.
  ۳. The Doctrine Of Mahdism In Imami Shi Ism
  ۴. استاد راهنمای این رساله پروفیسور ساوری (R. M. Savory) بوده و در دانشگاه تورنتو دفاع شده است.
  ۵. ساشدینا خود از شیعیان امامی تانزانیا است و در باب تشیع و مهدویت از شهرت جهانی برخوردار است. وی بر اساس رساله‌ی دکترای خود، کتابی تحت عنوان **منجی اسلام: اعتقاد به امام مهدی در تشیع اثنی عشری** (Islamic Messianism: The Idea Of Mahdi In Twelve Shiism) نوشت. البته وی در این رساله برخی نظرات تاریخی در باب امامت را مطرح کرده که محل مناقشه است. وی کتاب **دادگستر جهان** نوشته آقای ابراهیم امینی را نیز به انگلیسی ترجمه کرده است.

اسلام شناختی غربیان در قرن ۱۹ را در مورد آموزه‌ی مهدی توصیف می‌کند (Sachedina, 1975, pp. 39-48).

در فصل دوم مؤلف مسأله‌ی امامت بعد از امام یازدهم را مورد توجه قرار می‌دهد و به تحلیل برخی کلید واژه‌های مرتبط با موضوع امام دوازدهم می‌پردازد؛ مثل القائم، صاحب الأمر، الحجة (Sachedina, 1975, pp. 68-83). سپس مسأله ملاقات با امام زمان را مورد توجه قرار می‌دهد. مؤلف به ابعاد معماگونه‌ی حیات امام زمان نزد متکلمان توجه می‌کند و مسأله تولد اعجازگونه‌ی ایشان، و یا حضور هر ساله‌ی ایشان در مراسم حج، را مورد اشاره قرار می‌دهد (Sachedina, 1975, p. 105).

در فصل سوم آموزه‌ی غیبت را به بحث می‌گذارد. وی ابتدا آراء محدثان را در باب غیبت توصیف می‌کند و نقش نواب اربعه را در غیبت صغری بررسی می‌کند (Sachedina, 1975, pp. 125-142) و سپس ادله‌ی غیبت کبری در نظر محدثان را ذکر می‌کند. به دنبال آن وی در مقام جمع بندی، دیدگاه متکلمان را در باب غیبت می‌آورد و به اصولی که در این دیدگاه نقش دارند می‌پردازد مانند تکلیف، لطف، عصمت و اجماع (Sachedina, 1975, pp. 158-217).

#### هـ «امام به عنوان مفسر قرآن در دیدگاه قاضی نعمان»<sup>۱</sup> بلبل شاه، ۱۹۸۴

در این رساله دیدگاه‌های قاضی نعمان به عنوان یکی از دانشمندان متقدم دوران فاطمی، در مورد امامت تبیین شده است. در مقدمه‌ی آن در مورد دیدگاه شیعه امامی در دوران نخستین بحث شده است (shah, 1984, pp. 1,2).

مؤلف در فصل دوم، امامت را در پرتو حدیث ثقلین بررسی می‌کند؛ و تبیین می‌کند که امام بر اساس هدایت الهی، مفسر قرآن بعد از پیامبر ﷺ است. امام باید از خاندان

۱. The Imam As Interpreter Of The Qur'an According To Al-Qasi Al-Numan

۲. این رساله در مقطع فوق لیسانس تنظیم شده است و استاد راهنمای این رساله پروفسور هرمان لاندولت (Herman Landolt) بوده و در مؤسسه‌ی مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل در شهر مونترال دفاع شده است. ضمناً این رساله از حمایت مرکز مطالعات اسماعیلی لندن بهره مند بوده است.



پیامبر از طریق علی و فاطمه (علیها السلام) باشد. به علاوه امام باید برگزیده‌ی خدا و واجد علوم نبوی باشد (shah, 1984, pp. 22-35). در فصل سوم، آراء قاضی نعمان در باب نقش امام در حفظ قرآن را می‌آورد. ابتدا وجود ظاهر و باطن در قرآن را، مورد بحث قرار داده و امام را به عنوان منبع تأویل کتاب و مفسر شریعت اسلامی معرفی نموده است. امام مفسر سنت نبوی و حامل علوم امام قبل است و نهایتاً علم الهی از طریق امام در اختیار بشر قرار می‌گیرد (shah, 1984, pp. 40-69).

#### ع- « ضرورت امامت نزد شیعه دوازده امامی<sup>۱</sup> خصوصاً بر اساس تجرید الاعتقاد

نصیرالدین طوسی» محمد رفیع یونس<sup>۲</sup>، ۱۹۷۶

در این رساله، دیدگاه کلامی شیعی در باب ضرورت امام توصیف شده است. (Rafii Yunus, 1976, pp. 27-107). امامت ضروری است چون لطفی است از جانب خدا به بندگان. متکلمان شیعی بر اساس عدل الهی، براهین این عقیده را توسعه داده‌اند. یک دلیل اینست که خداوند عقاب بدون بیان نمی‌کند. بر این اساس خداوند برای هدایت بندگان ایشان را تکلیف می‌کند. سپس بندگان از انجام تکالیف عاجزند مگر آنچه که، ایشان را به طاعت نزدیک و از معصیت دور کند به آنها داده شود (لطف). مصداق این امر ارسال رسل و بعثت می‌باشد که پس از رسولان، به همان استدلال امام لازم می‌شود و به این ترتیب امامان دوازده‌گانه ضرورت می‌یابند. در فصل دیگر رساله، در باب خصوصیات امام و کمالات وی بحث شده است. (Rafii Yunus, 1976, pp. 127-146).

۱. Necessity of Imama in TwelverShiism

۲. این رساله در مقطع فوق لیسانس تنظیم شده است و استاد راهنمای این رساله دکتر چارلز آدامز (Charles J. Adams) بوده و در مؤسسه‌ی مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل در شهر مونترال دفاع شده است.

## ■ رویکرد توصیفی تاریخی

### ۱- «نقش امام باقر (علیه السلام) در اسلام نخستین»<sup>۱</sup> آرزینا آر. لالانی<sup>۲</sup>، ۱۹۸۸

این رساله در کنار پرداختن به ابعاد مختلف زندگی و اندیشه‌های امام باقر (علیه السلام)، به نقش ایشان در تکامل اندیشه و تفکر شیعی پرداخته است. مؤلف فصلی را به امامت در نظر حضرت، اختصاص داده است و ضمن آن به مبانی قرآنی حدیثی و کلامی امامت پرداخته است و مفرداتی مثل نص و علم و نور و عصمت را بر اساس بیانات حضرت در رابطه با امامت تبیین نموده است. (Lalani, 1988, pp. 111-173)

### ۲- «جنبش شیعه امامیه در دوران امام کاظم (علیه السلام) و امام رضا (علیه السلام)»<sup>۳</sup>

محمد علی بیوقره، ۱۹۹۷<sup>۴</sup>

در این رساله ابتدا بحران‌های پیش آمده پس از وفات امام صادق (علیه السلام) تبیین شده است. سپس در دو فصل زندگی و شرایط دوران دو امام تبیین شده است. در فصل اول چهار فرقه اسماعیلیه، افضحیه، ناووسیه و شمیطیه معرفی شده‌اند و رهبران و چارچوب تفکر ایشان مورد تحلیل قرار گرفته است. (Buyukkara, 1997, pp. 49-90)

در فصل دوم زندگی امام کاظم (علیه السلام) تحلیل شده و چگونگی رهبری ایشان و دعوی خلافت و جانشینی امام صادق (علیه السلام) توضیح داده شده است. سپس مواضع سیاسی ایشان نسبت به خاندان حاکم عباسی و سیاست ایشان در قبال جریان‌ها

۱. the Role of Imam Baqir in Early Islam

۲. این رساله به راهنمایی دکتر یان هاوارد (Ian K. A. Howard) در دانشگاه ادینبورگ دفاع شد. مؤلف تحقیق خود را با حمایت مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی لندن تکمیل نموده و در سال ۲۰۰۰ آن را به چاپ رساند. متن انگلیسی کتاب در سال ۱۳۸۱ برنده‌ی جایزه کتاب سال ولایت در ایران شد و با ترجمه آقای بدره‌ای تحت عنوان «نخستین اندیشه‌های شیعی» نیز در همان سال توسط انتشارات فرزانه منتشر گردید.

۳. The Imami-Shi'i Movement In The Time Of Musa Al-Kazim And 'Ali Al-Rida

۴. این رساله به راهنمایی دکتر یان هاوارد (Ian K. A. Howard) در دانشگاه ادینبورگ دفاع شده است.

شیعی تحلیل شده است. ضمناً شأن ایشان به عنوان یک محدث و یک زاهد و نحوه اتصال صوفیان متقدم با وی توضیح داده شده است (Buyukkara, 1997, pp. 92-185).

در فصل سوم به دوره امام رضا علیه السلام اختصاص یافته و مخالفت شدید واقفیه با دوام خط امامت تشریح شده است (Buyukkara, 1997, pp. 195-214). سپس به تصمیم قابل توجه مأمون به ولا یتعهدی امام رضا علیه السلام توجه شده است و اهمیت این تصمیم در تاریخ عباسی تحلیل شده. وفات ناگهانی امام نیز در همین راستا بررسی شده است. به دنبال آن شأن امام رضا علیه السلام به عنوان محدث و فردی مقدس تحلیل شده و سیاست ایشان نسبت به عُلات مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل چهارم ابعاد نفوذ امامیه در دستگاه عباسی بررسی شده است. سپس نقش دو امام در شکل گیری دستگاه وکالت در این دوره تشریح شده است و رجال و بزرگان تربیت شده از طرف دو امام معرفی شده اند، متکلمانی مثل هشام بن حکم، هشام بن سالم، علی بن میثم، محمد بن سلیمان نوفلی و یونس بن عبد الرحمن (Buyukkara, 1997, pp. 415-430) و فقهایی نظیر محمد بن ابی عمیر، عبدالله بن مغیره بجلی و احمد بن محمد بزنتی (Buyukkara, 1997, pp. 432-435).

### ۳- «سیاست و کلام شیعه امامی در بغداد طی قرن پنجم هجری»<sup>۱</sup>

عباس کاظم<sup>۲</sup>، ۲۰۰۶

در این رساله به نقش تعیین کننده شیخ مفید(ره) و شاگردان او جناب سید مرتضی(ره) و شیخ طوسی(ره) در شکل گیری کلام و سیاست امامیه در قرن پنجم توجه شده است. تلاش مفید برای پالایش کلام امامیه مورد بحث قرار گرفته و مرزبندیها و مباحثات فقهی و کلامی او مورد بررسی قرار گرفته است

۱. Politics and Theology of Imami Shi'a in Baghdad in the ۵th-۱۱th Century

۲. این رساله به راهنمایی دکتر حامد الگار (Hamid Algar) در دانشگاه برکلی دفاع شده است.

(Kadhim, 2006, pp. 47-80)

در این رساله تأکید شده است که، روش عقلانی در این دوره در شیعه نفوذیافت و اشاعره خصوصاً امام الحرمین جوینی مرزهای فکری خود را از عقل‌گرایی امامیه و معتزله متمایز ساخت. اما دانشمندان شیعه، خود را از سایر جریان‌های عقلگرا باندیشه‌ی امامت به لحاظ کلامی و سیاسی جدا ساختند. عقیده‌ی امامیه بر طرح الاهی دوازده امام بود؛ در حالی که سایر عقلگرایان این دوره، منکر چنین امری بودند. این نکته در فصل پنجم این رساله تبیین شده است. (Kadhim, 2006, pp. 148-184).

## ■ پایان‌نامه‌هایی با رویکرد توصیفی اجتماعی

۱- «تجلی کمال، تصویر علی بن ابی‌طالب علیه السلام در شعر کلاسیک و مدرن فارسی مسلمانان هند»<sup>۱</sup> حبیبه رحیم، ۱۹۸۹<sup>۲</sup>

در این رساله ابتدا اشعار شاعران قرن یازده تا پانزده میلادی پارسی سرا در هند، جمع‌آوری شده است (Rahim, 1989, pp. 97-11) و سپس تجلیات مختلف وجود امیر المؤمنین علیه السلام در این اشعار صورت‌بندی شده است. مواردی نظیر علم، شجاعت، برخی لوازم امام علیه السلام مثل شمشیر و اسب، موقعیت‌های امام علیه السلام مثل خلیفه چهارم، ولی‌الله بودن و همسر و فرزندان ایشان و سایر فضایل. در یک فصل هم اشعار اقبال به عنوان شاعر مدرن در همین راستا تحلیل شده است (Rahim, 1989, pp. 523-474).

۱. Ali b. AbiTalib's image in classical Persian and modern Indian Muslim poetry  
۲. این رساله به راهنمایی پروفیسور آنه ماری شیمل (Annemarie Schimmel) در دانشگاه هاروارد دفاع شده است. در ضمن محقق در حمایت مالی آقا خان چهارم اسماعیلیه حضرت والا شاه کریم حسینی بوده است!

## ۲- «تصویر [حضرت] فاطمه علیها السلام در تفکر کلاسیک مسلمین»<sup>۱</sup>

دنیز ال صوفی<sup>۲</sup>، ۱۹۹۷

این رساله در صدد است تصویر حضرت فاطمه علیها السلام را در میان مسلمین دوره میانه، از کتب تواریخ، شعر، مجامع حدیث و فرهنگ احتجاجی استخراج نماید. ایشان دو دیدگاه کلی در این مورد را ترسیم می‌کنند:

- دیدگاهی که حضرت را الگوی زن مسلمان معرفی می‌کند و به عنوان یک همسر، دختر، مادر از وی تجلیل نموده و نقش برجسته‌ی وی را در همراهی زنانه‌اش با پیامبر و امام ترسیم می‌نماید (Soufi, 1997, pp. 33-80).

- دیدگاهی که در نزاع شیعه و سنی در امر خلافت، او را عامل فعال در چشم‌انداز شیعی معرفی میکند به طوری که در این راه شهید شده است (Soufi, 1997, pp. 83-150).

در فصل دوم ذیل دو لقب «راضیه و مرضیه»، دیدگاه اول تبیین شده است و در فصل سوم ذیل اوصاف «مظلومه و مکروبه و شهیده» دیدگاه دوم تبیین شده است و در فصل چهارم به عنوان سرور زنان، اوصاف «طاهره و بتول و منصوره» مورد بررسی قرار گرفته است (Soufi, 1997, pp. 153-197).

نتیجه‌ی بررسی‌ها این می‌شود که در دیدگاه سنی [حضرت] فاطمه علیها السلام غالباً به صورت یک زن مسلمان معمولی ترسیم می‌شود که به مقام تقدس رسیده است و در دیدگاه شیعیان فاطمه علیها السلام به عنوان یک زن همشأن امامان، اوصاف یک اسوه‌ی زن مسلمان را متجلی می‌کند همان طور که امامان اسوه‌ی مردان مسلمان هستند.

۱. The Image Of Fatima In Classical Muslim Thought

۲. این رساله به راهنمایی دکتر حسین مدرسی و مشاوره میشل کوک و جروم کلینتون تدوین و در دانشگاه پرینستون دفاع شده است.

### ۳- «بانوی زنان جهان، جستار در تقوی و هویت ناظر به فاطمه زهرا (علیها السلام)»<sup>۱</sup>

ا. ا. راو<sup>۲</sup>، ۲۰۰۸

این رساله درصدد معرفی محتوای تلقی اجتماعی، مذهبی و سیاسی از [حضرت] فاطمه زهرا (علیها السلام) می‌باشد. این جستار [حضرت] فاطمه (علیها السلام) را در یک شأن والاتری از مفهوم اسلامی تقدس می‌نشانند. جایگاه ویژه و تقرب او نزد خدا، موجب تداوم اهمیت وی نزد مسلمانان شیعه شده است؛ دامنه‌ی این محتوا، از جامعه‌ی عربی بعد از وفات او، تا دوره‌ی صفویه و قاجار، فارس، ایران جدید و جنوب آسیا گسترده شده است (Ruth E., 2008, pp. 62-100). خاطره‌ی فاطمه در جوامع شیعی و رهبران سیاسی مذهبی آن به گونه‌ای منعکس است که همچنان او مقدس باقی مانده و تحت الهام وی جوامع و اشخاص برآمده و خدمت کرده و شناخته شده‌اند. در نظر دانشمندان، فاطمه منشأ تحولات دینی غیر قابل ارزشگزاری در اسلام شیعی می‌باشد (Ruth E., 2008, pp. 149-160).

### ■ پایان نامه‌هایی بر اساس نظریه اسطوره شدن شخصیت‌ها

۱- «نقش عقل در خرد اسلامی متقدم، بر اساس کلمات [امام] جعفر صادق (علیه السلام)»<sup>۳</sup>

کراو، داگلاس. اس. ۱۹۹۶.<sup>۴</sup>

در این رساله، به تحول مفهومی «عقل» در فرهنگ اسلامی پرداخته شده است؛ و بر آنست که، در قرن اول و دوم مفهوم عقل بر عنصر «أقیل، أدیر» محصور

۱. Lady Of The Women Of The Worlds Exploring Shii Piety And Identity Through A Consideration Of Fatima Al-Zahra

۲. این رساله در دانشگاه آریزونا و توسط دکتر اسکات لوکاس (Scott Lucas) هدایت شده است.

۳. The Role Of Al-'Aql In Early Islamic Wisdom With Reference To Imam Ja'far Al-Sadiq

۴. این رساله در مرکز مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل مونترال تدوین شده است.

می‌شده (S. Crow, 1996, pp. 3-27)، سپس در قرن سوم مفهوم نو افلاطونی «اول ما خلق الله» مطرح شده است، که آن را با «نور محمد ﷺ» یکی معرفی کرده‌اند. (S. Crow, 1996, pp. 135-139) در این تحلیل برخی ابعاد وجود شناختی امامت، نوعی اسطوره‌سازی و مقتبس از منابع فلسفی یونانی معرفی شده است.

۲- «نخستین اصول فکری شیعه، براساس منابع شیعی»<sup>۱</sup> لیندا کلارک<sup>۲</sup>، ۱۹۹۴

بر اساس ادعای این رساله، سیستم فکری شیعه آن گونه که درست قبل از غیبت سامان یافته بود در میراث حدیثی منعکس شده است. اموری نظیر خلقت نوری، آفرینش طینت سجین و طینت علیین، خلقت بهشت از نور ایشان، تبدیل نور به پیامبر مطهر و معصوم، تولد و اعجاز امام؛ همگی در منابع این دوره وارد شده است (Clarke, 1994, pp. 23-74) در فصل سوم به علم موهوبی امام و کتب امامان توجه شده است (Clarke, 1994, pp. 120-138) جریان دائم علم امام از طرف خدا و علمی که شب و روز می‌رسد و نقش روح القدس در فصل چهارم مورد اشاره قرار گرفته است (Clarke, 1994, pp. 141-172) سپس به روایاتی که امام فرموده ما علم غیب نداریم، توجه شده است (Clarke, 1994, p. 173). در فصل بعد به روایات هدایت جامعه توجه شده است. روایاتی که می‌گویند نجات در گرو تسلیم است، و اخبار «حدیثنا صعبٌ مستصعبٌ» در فصل پنجم ایمان و نجات مؤمنان و ضرورت معرفت امام و مرگ جاهلی و اینکه بدون معرفت، عمل صالح بالا نمی‌رود بحث شده است. سپس به اهمیت ایمان و اینکه ایمان تمام عمل است؛ و عدم ایمان به امام کفر است، و ایمان مستقر و مستودع و درجات ایمان توجه شده است (Clarke, 1994, pp. 256-310).

در پی توصیف تصویر روایی مقامات امام، مؤلف به الهیات و رویکرد کلامی توجه

۱. early doctrine of the shiah, according to the shii sources

۲. استاد راهنمای این رساله پروفیسور هرمان لاندولت (Herman Landolt) بوده و در مؤسسه‌ی مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل در شهر مونترال دفاع شده است

می‌کند. وی بر آن است که این رویکرد که در قرون بعد شکل گرفته، رویکردی است که تدریجاً از تعصب و افراط به سمت جامعه بزرگ تر و گرایش خردورزانه حرکت کرده است. محدودیت و غیبت امامان منشأ این شد که شیعیان برای عقل سهیم بیشتری در فهم کلمات امامان قائل شوند و به تدریج از قدری‌گری<sup>۱</sup> خارج شوند (Clarke, 1994, pp. 382-383). در این رساله، گرچه رویکرد محقق در غالب آن توصیفی است، ولی در نهایت القاء می‌کند که این تلقی از امامت افراطی است.

۳- «تصویر [حضرت] فاطمه علیها السلام در ادبیات رجالی مسلمین»<sup>۲</sup> رکسانا علی<sup>۳</sup>، ۱۹۸۸ در سنت اسلامی مانند سایر سنت‌های دینی، زنان مقدس، نسبتاً کم هستند. در اسلام، [حضرت] فاطمه علیها السلام دختر پیامبر صلی الله علیه و آله یکی از این زنان استثنایی است. در قرن اخیر تألیفات و تحقیقاتی به شرح حال وی اختصاص یافته است. از طریق منابع متقدم اطلاعات کمی در مورد ایشان در دسترس است. با توجه به این مقدمه، هدف این رساله اینست که به کمک منابع متقدم، زندگی [حضرت] فاطمه علیها السلام را به عنوان یک شخص تاریخی مورد بررسی قرار دهد. در فصل اول ادعای رساله اینست که، شواهد واقعی‌اندکی، در مورد [حضرت] فاطمه علیها السلام وجود دارد و مدارک موجود هم محل مناقشه است (Ali, 1988, pp. 1-16). در فصل سوم به رشد سنت شرح حال‌نگاری توجه کرده، که در آن از وی تصویریک فرد مقدس ارائه می‌شود. رساله مدعی است، این کار را شیعیان بیشتر دنبال می‌کنند (Ali, 1988, pp. 58-88).

این رساله به راهنمایی دکتر پاول ای‌واکر کار شده است و دو مشاور از مؤسسه مطالعات اسماعیلی داشته؛ دکتر جیمز موریس از شعبه پاریس و دونالد لیتل از مک‌گیل.

۱. predestinarianism

۲. The images of Fatimah in Muslim biographical literature

۳. این رساله در مقطع فوق لیسانس تنظیم شده است و استاد راهنمای این رساله دکتر پل واکر (Paul E. Walker) بوده و در مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل در شهر مونترال دفاع شده است.



## ■ پایان نامه‌هایی بر اساس نظریه تحول‌اندیشه در اثر شرایط تاریخی

۱- «ولایت، محبت و ایمان تعریف مرزهای جامعه‌ی شیعه‌ی متقدم»<sup>۱</sup>

ماریا ماسی داکیک<sup>۲</sup>، ۲۰۰۰

ابتدا مفهوم شناسی ولایت و نسبت آن با غدیر خم و مفهوم شناسی عداوت و برائت صورت گرفته است (Dakake, 2000, pp. 102-37) سپس نقش ولایت در توسعه‌ی نظریه شیعه متقدم بررسی شده است و تأثیر نهضت امام حسین (علیه السلام) در قبایل بنی‌امیه مورد توجه قرار گرفته و جایگاه ولایت به عنوان یکی از پایه‌ها و دعائم اسلام توصیف شده است.

در فصل دیگری، به بحث تطبیقی میان افراد شیعه و غیر شیعه از حیث عضویت در جامعه‌ی دینی و مسأله‌ی نجات پرداخته و رابطه‌ی ولایت و ایمان را مورد توجه قرار داده است. (Dakake, 2000, pp. 173-244) در فصل دیگری به هویت شیعی توجه شده و اثر ولایت در ایمان و سلسله مراتب معنوی جامعه‌ی شیعی بررسی شده است و فرق میان ایمان و اسلام در این زمینه توصیف شده است و روشن شده چگونه تشیع مرزهای اعتقادی خودش را با غیر شیعه بازسازی کرده و هویت خویش را بر مدار ولایت در ادوار مختلف مثل اموی‌ها یا عباسیان تکامل بخشیده است (Dakake, 2000, pp. 246-315).

۲- «بازخوانی تقسیم سنی شیعه در اسلام نخستین»<sup>۳</sup> میشل، اف، بوفانو<sup>۴</sup>، ۲۰۰۸

این رساله، تلاش کرده تا نشان دهد، در دو قرن نخست مرز روشنی میان شیعه و سنی وجود نداشته است؛ و دسته بندی‌های ناشی از اختلافات سیاسی اجتماعی و اقتصادی در طی قرون، مرزها را تیره و تار نموده است. اموری نظیر سه دوره

۱. Loyalty, Love And Faith: Defining The Boundaries Of the Early shiite Community

۲. این رساله زیر نظر دکتر حسین مدرسی در دانشگاه پرینستون تدوین و دفاع شده است.

۳. A Reconsideration Of The Sunni-Shi'a Divide In Early Islam

۴. این رساله در دانشگاه کلمسون زیر نظر دکتر جیمز میلر (James A. Miller) تنظیم و دفاع شده است.

جنگ بزرگ داخلی در زمان امام علی (علیه السلام) و (P.Bufano, 2008, pp. 53-87) و جنگهای داخلی در زمان یزید (P.Bufano, 2008, pp. 93-112) و نزاع بنی عباس و بنی امیه (P.Bufano, 2008, pp. 114-144) منجر به خط کشی های اجتماعی شده است. به بیان دیگر شیعه و سنی به مفهوم امروزی آن، محصول چند قرن تأملات کلامی فقهی است

۳- « مفهوم علم امام نزد شیعه ای امامی و منابع عقاید دینی در دوره ی شکل گیری از هشام بن حکم تا کلینی »<sup>۱</sup> تمیمه بیهوم دائو<sup>۲</sup>، ۱۹۹۶،

طبق ادعای این رساله، در شیعه ای متقدم امام به عنوان دریافت کننده ی علم الاهی مطرح نبوده و نقش او صرفاً قیّم قرآن بوده است. شواهد و مدارک مربوط به اصول فکری شیعه قبل از دوره ی کلاسیک، کمتر مورد بهره برداری قرار گرفته است. ادعا شده است که عقیده ی هشام بن حکم بنا بر توصیف نوبختی چنین بوده است (Daou, 1996, pp. 40-60) و هم چنین ادعا شده یونس بن عبدالرحمن و فضل بن شاذان با هشام هم عقیده بوده اند (Daou, 1996, pp. chp.3,4) شاید اینها را بتوان مدرسه ی پیش از غیبت امامیه برشمرد. (Daou, 1996, pp. 167-180). در فصل ششم به تبیین این نکته می پردازد که کلینی در کافی اندیشه ی شیعه در مورد علم امام را در غیبت صغری منعکس می سازد (Daou, 1996, pp. 182-220).

۱. The ImamiShii Conception Of The Knowledge Of Imam And The Sources Of Religious Doctrine In The

Formative Period; From Hisham B. Al-Hakam (D. 179 A.H.) To Kulini (D. 329 A.H.)

۲. این رساله زیر نظر دکتر جerald هاوتینگ (Gerald Hawting) تحقیق و در دانشگاه لندن دفاع شده است

## ■ پایان نامه‌هایی بر اساس نظریه اقتباس‌اندیشه از منابع بیرونی

۱- «مهدی‌گرایی در اسلام پیش از سال ۲۶۰ ق و ارتباط آن با موعودگرایی زرتشتی، یهودی و مسیحی»<sup>۱</sup> محمد عثمان صالح<sup>۲</sup>، ۱۹۷۶

در این رساله تلاش شده منشأ تفکر «مهدی» در اسلام تبیین شده و با اندیشه‌ی «مسیح» در زرتشت و یهود و مسیحیت مقایسه شود. شش فصل ابتدایی بر احادیث نبوی و قرآن و برخی آثار تاریخی متقدم متکی است. در فصل اول، به کاربرد مقدماتی و اصطلاحی واژه‌ی مهدی و ارتباطش با واژه‌ی مسیح پرداخته است. سپس به این پرداخته که نظریه‌ی، وصیت، بر باور مهدی بودن علی بن ابیطالب (علیه السلام) مترتب شده است (Salih, 1974, pp. 13-35). در فصل بعد تحلیل مورخان مسلمان در باب تأثیر ظهور سبائیه در مهدی‌گرایی توجه شده است و سپس تحلیل دانشمندان غربی در این باب ذکر شده است. (Salih, 1974, pp. 36-58). در فصل دیگری به وصف دابة الارض در مورد علی (علیه السلام) و اندیشه‌ی رجعت پرداخته شده و عقیده به مهدویت محمدبن حنفیه را به عنوان مصداق دیگری از مهدی‌گرایی مطرح کرده است (Salih, 1974, pp. 107-150) و نقش کیسانیه در توسعه مهدی‌گرایی را در فصل بعد تبیین نموده است (Salih, 1974, pp. 155-170).

در فصل پنجم احادیث نبوی در توصیف دوران مهدی را ذکر کرده و تحلیل نموده که چگونه این احادیث مورد استفاده حکومت‌هایی مثل فاطمی، اموی و عباسی قرار گرفته و آن را بر خودشان تطبیق داده‌اند. در فصل ششم نقش امام صادق (علیه السلام) در مهدویت شیعی اسماعیلی و موسوی که مبدء شیعه دوازده امامی است، تبیین شده است (Salih, 1974, pp. 278-310).

۱. Mahdism In Islam Up To 260 A.H./874 A.D. And Its Relation To Zoroastrian, Jewish And Christian Messianism

۲. این رساله به راهنمایی پروفیسور مونتگمری وات (W. Montgomery Watt) در دانشگاه ادینبورگ دفاع شده است.

در فصول بعدی موعودگرایی یهودی و مسیحی و ارتباطش با موعود گرایی زرتشتی مورد بحث قرار گرفته است. سپس به تأثیر اندیشه‌ی شبه مسیح یهودی متأخر بر مفهوم اسلامی مهدی پرداخته است. تأثیر باور متقدم مسیحی بر بازگشت مجدد مسیح در اندیشه‌ی فرجام شناختی مسلمانان نیز مورد تحلیل قرار گرفته است.

در مجموع نویسنده بر آنست که احادیث نبوی را در مورد مهدی عج مشکوک تلقی کند و تحولات اندیشه‌ی مهدی گرایی را ناشی از جنگ قدرت و منازعات به ظاهر دینی قدرت طلبان بداند. محقق در این تحلیل به صورت روشنی تحت تأثیر استاد راهنمای خود مونتگمری وات می‌باشد.

با ذکر این رساله‌ها، رویکردهای مختلف غربیان در موضوع امامت در قالب رساله‌های آکادمیک‌شان مورد بررسی اجمالی قرار گرفت. امیدوارم این مجمل موجب شناخت جدیدی برای مخاطبان و امامت پژوهان، نسبت به رویکردهای غربیان به مسئله‌ی امامت و تشویق ایشان به تحقیق بیشتر در این زمینه - که امروزه به دلایل مختلف مورد توجه اکثر محافل علمی قرار گرفته است - باشد.

١. Ali, R. (1988). The images of fatimah in muslim biographical literature. Montreal: McGill University.
٢. al-Oraibi, A. (1992). Shii renaissance a case study of the theosophical school of Bahrain in the 7th/13th century. Montreal: McGill University.
٣. Bayhom, T. (1996). The imami shii conception of the knowledge of the imam and the sources of religious doctrine in the formative period: from hisham b. Al-hakam (D.179 A.H.) To kulini (D. 329 A.H.). London University.
٤. Buyukkara, M. A. (1997). The Imami - shii movement in the time of: musa al-kazim and Ali al-rida. University of Edinburgh.
٥. Clarke, L. G. (1994). early doctrine of the shiah, according to the shii sources. Montreal: Mcgill university.
٦. Crow, D. S. (1996). The role of al-aql in early islamic wisdom with reference to imam jafar al-sadiq. Montreal: McGill University.
٧. Dakake, M. M. (2000). Loyalty, Love and faith: defining the boundaries of the early shiite community. Candidacy: Princeton University.
٨. Hassan Ali, A. (2007). Imamite rationalism in the buyid era. Montreal: McGill University.
٩. Jafri, G. J. (2000). Constructing identities and religious meanings: ithna ashari shii women raised in the west. Toronto: York University.
١٠. Kadhim, A. K. (2006). Politics and Theology of Imamī Shta in Baghdad in the 5th/ 11th Century. California.
١١. Lalani, A. E. (1988). The role of imam muhammad al-baqir in earley islam. University of Ediburgh.
١٢. Mavani, H. (2005). Doctrine of imamate in twelver shi'ism traditional, theological, philosophical and mystical perspectives. Montreal: McGill University.
١٣. P.Bufano, M. (2008). A reconsideration of the sunni-shi'a divide in early islam. Clemson University.
١٤. Poonawala, I. (1970). Al-qadi an-numan (d. 363/974) and his hrjuza on the imamate.
١٥. Rafii Yunus, M. (1976). The necessity of imamah according to twelver-shiism with special reference to rajrid al-itigad of nasir al-din al-tusi. Montreal: McGill University.
١٦. Rahim, H. (1989). perfection manifested: 'ali b. Abt talib's image in classical persian and modern indian muslim poetry. Massachusetts: Harvard University.

۱۷. Ruth E., R. (2008). Lady of the women of the worlds exploring shii piety and identity through a consideration of fatima al-zahra. University of Arizona.
۱۸. Sachedina, A. A. (1975). The doctrine of mahdism in imami shiism. University of Toronto.
۱۹. Salih, M. o. (1974). Mahdism in islam up to ۲۶۰ A.H./874 A.D. And its relation to zoroastrian. Jewish and christian messianism. University of Bdinburgh.
۲۰. shah, b. (1984). The imam as interpreter of the quran according to al-qadi al-numan (D.363/974). Montreal: McGill University.
۲۱. Soufi, D. L. (1997). The image of fatima in classical muslim thought. Princeton University.
۲۲. Thurlkill, M. F. (2001). Chosen among women: mary and fatima in early medieval Christianity and shiism. Indiana University.

۲۳. الویری، م. (۱۳۸۱). مطالعات اسلامی در غرب. تهران: سمت.

۲۴. توال، ف. (۱۳۸۲). ژئو پولیتیک شیعه. تهران: وبستار.

۲۵. حسینی، غ. ا. (۱۳۸۷). شیعه پژوهی و شیعه پژوهان انگلیسی زبان، قم: مؤسسه شیعه شناسی.

۲۶. خانگی، ر. (۱۳۸۶). منبع شناسی شیعه (به زبان های اروپایی) تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

۲۷. زمانی، م. ح. (۱۳۸۸). آشنایی با استشراق و اسلام شناسی غربیان، قم: انتشارات بین المللی المصطفی.